ҒТАХР 02.51.11 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.04

МОРАЛЬ ПАРАДОКСЫ: ДӘСТҮРЛІ ТӘРБИЕ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МОРАЛЬДЫҚ АГЕНТ

[1]Г.Б. Нұрадин, [2]Н.Ж. Құдайбергенова*
[1]М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті (Тараз, Қазақстан)
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
[1]gnuradin@mail.ru, [2]nazgul.zhanysovna@gmail.com

[1]G.B. Nuradin, [2]N. Kudaibergenova*
[1]M.H. Dulaty Taraz University (Taraz, Kazakhstan)
[2]Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
[1]gnuradin@mail.ru, [2]nazgul.zhanysovna@gmail.com

***Сілтеме**:* Нұрадин Г.Б., Құдайбергенова Н.Ж. Мораль парадоксы: дәстүрлі тәрбие және заманауи моральдық агент // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96). – 45-58 бб.

Аңдатпа. Зерттеу «заманауи моральдық агент» қалыптастырудағы дәстүрлі қазақ тәрбиесіндегі адамгершілік нормаларының тиімділігін қарастырады. Авторлық ұстаным - парадоксты шешуге, моральдық агент құрылымының мазмұны мен бағыттарын нақтылау арқылы күрделі прагматикалық-танымдық міндеттерін орындауға бағытталған іздеу әрекеттерін талқылау. Негізгі зерттеу сұрағы: белгілі бір мәдени және дәстүрлі ортада қалыптасқан моральдық нормалар осы ортадан түбегейлі ерекшеленетін жағдайларда өміршеңдігін сақтай ала ма? Бұл сұраққа жауап іздеуде Аристотельдің «фронезис» тұжырымдамасы, Канттың «категориялық императиві» және Кант идеяларынан шабыттанған Л.Колбергтің моральдық даму теориялары пайдаланылады. Зерттеудің негізгі ғылыми ұстанымы - А.Макинтайрдың «сынған моральға сын» және Дж.Доридің моральдық тұрақтылыққа қарсы «ситуациялық тезисі» тұжырымдамалары. Зерттеудің философиялық өзегін Оксфорд ғалымдары О.С. Карри, Д.О. Муллинс және Х.Уайтхаус ұсынған «жеті әмбебап моральдық принцип» құрайды. Бұл қағидаттар қазақ педагогикасының академиялық негізін қалаған Қ.Б.Жарықбаев, С.Қалиев, Қ.Ж.Қожахметова және Ш.Т.Таубаеваның жұмыстарында бекітілген ұлттық тәрбие нормаларымен «салыстырмалы талдау» әдісімен өлшенеді. Талдау нәтижелері дәстүрлі қазақ тәрбиесінің нормалары жалпыадамзаттық ережелермен мағыналы үйлесімділікте екенін көрсетті. Алайда, осы нормалардың бір бөлігі қауымдастық контекстінде терең тамыр жайғандықтан, аталған контекст өзгерген жағдайда олардың жұмысының тиімділігі төмендейді: рухани иммунитеттің әлсіздігі, моральдық дайындықтың болмауы және жағдайға бейімделе алмау айқын көрінеді. Зерттеудің ғылыми ерекшелігі - моральдық тәрбиенің философиялық

* Автор-корреспондент: Н.Ж. Құдайбергенова, nazgul.zhanysovna@gmail.com

педагогика аясындағы практикалық маңызы ретінде тәрбиедегі нормалардың «неге!» деген түбіріне негіздеме беру емес, оның «не істеу керек?» деген ережеден маңызды екенін дәлелдеу арқылы ұлттық тәрбие моделін жаңғыртуға теориялық негіз ұсыну. Зерттеуде адалдық категориясының этикалық, философиялық және психологиялық мәртебесі қарастырылады.

Түйін сөздер: мораль парадоксы, моральдық агент, дәстүрлі тәрбие, дәстүрлі мораль, халық педагогикасы, қазақ этнопедагогикасы, этикалық тұлға.

Кіріспе

Білім философиясы - адам істері философиясының маңызды аспектісі. Адамның адамшылық істері мен мінез-құлық тәрбиесі бүгінгі күні кең философиялық және пәнаралық зерттеулердің өткір тақырыбы. Алайда адамның адамгершілік жолындағы «жалпыадамзаттық тәрбие формасы», «ұлттық дәстүрлі тәрбие формасы» және «жеке адамның мінезін тәрбиелеу формасы» арасындағы моральдық шекаралық айырманың парадоксалды тұстары бар. Ежелгі гректің «күтпеген», «қарама-қарсы» мағынасына ие «paradoxos» сөзі жалпыадамзаттық ойға қайшы келетін пайымдаулар ретінде адамзаттың тәрбие тарихындағы парадигмаларды өзгертіп отыратын прогрестің қозғалтқышы. Барлық парадокстардың шешімі табылмайды, бірақ ол қозғалыстағы зерттеу объектісінің даму сәті бола алады. Қозғалыстың осы сәтін талдау нәтижесінде моральдық тәрбие туралы нақтыланған жаңа түсінік қалыптасады, бұрын қалыптасқан тәрбие формасына түзетулер енгізіледі, тіпті кейбір тұжырымдар жоққа шығарылады.

Логикалық парадокстарды логикалық тұрғыдан тұжырымдау керек, одан ұтатынымыз логиканың практикалық қолданылған тұжырымдарының дұрыстығын минимумға дейінгі тәуелді болатын ұғымдарға азайту. Ал тәрбие формасындағы моралдық парадокстар тәрбие теориясының іргелі кемшіліктерін емес, керісінше, «форма» ұғымын артық онтологиялық мазмұнмен жүктеу салдарынан туындаған концептуальды шиеленістерді көрсетеді. Шешім стратегиясы үш тәрбие формасын минималды анықтамаға дейін азайтудан тұрады. Шешімді негізгі бөлімде талқылау қолайлығы үшін төмендегі үш тұжырымды Т1, Т2, Т3 деп шарттанамыз.

- Т1 жалпыадамзаттық тәрбие формасы – «процедуралық инвариант»;
- Т2 ұлттық дәстүрлі тәрбие формасы – «мәдени код»;
- Т3 жеке мінез тәрбиесінің формасы – «интериоризация».

Бұл тұжырымдама философиялық педагогика теориясы мен практикасы үшін маңызды: ол Т2-ні Т1-ге қайшы ретінде емес, оның нақты мәдени жүзеге асуы ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Т3 - сыртқы күштеп тәрбиелеу емес, алғашқы сыртқы нормативтің ерікті интериоризациялануы арқылы автономды болмысқа айналу процесі.

Дәстүрлі педагогикалық мәдениетте тәрбие көпшілікке ортақтығымен бірге ұжымдық сипатқа да ие. Ұжымдықтың өзі халықтық тәрбиенің көпшілікке ортақтығының нақты көрінісінің бірі. Халық педагогикасында барлық адам

тәрбиеге қатысады, барлық нәрсе тәрбиелейді, соның ішінде ұжымның да рөлі бар, мысалы, балалар, ересектер, отбасы, қауым, ауыл. Жалпыға ортақ адам тәрбиесі секілді игілікті іске араласпау қандайда болмасын халықтың дәстүрлі педагогикасының заңдылықтарына сай келмейтін құбылыс [1, 77-78 бб.].

Парадокс - жалған немесе ойдан шығарылған емес, ол ғылым дамуының ең шиеленіскен тұсында күрмеуді шешіп оны дұрыстық дәрежесімен дәлелдеген соң ғана парадокс болуын тоқтатады. Моралдық парадокстың болуы этикалық ғылыми білімнің толық еместігін және теорияны жетілдіру қажеттігін түсінуге ұмтылу. Авторлық позиция парадоксты шешуге бағытталған ізденіс әрекеттерін талқылау, заманауи моралдық агент құрылымының мазмұны мен бағыттарын нақтылау арқылы күрделі прагматикалық-танымдық әрекеттерді орындау.

Ата-ана мен қоғам өскелең ұрпақты жақсы, адал, адамгершілікке тәрбиелейді. Бұл ниет соншалықты дұрыс қағида, сондықтан ешқандай күмән жоқ, бірақ осы сәтте философиялық тұрғыдан бір маңызды сұрақ туындайды: бұл тәрбие берілген контекстен мүлдем өзгеше ортада да тиімді жұмыс істей ала ма? Егер бала өсіп, дәстүрлі тәрбие берілетін ортадан алыстап кетсе, бұл нормалар оны қолдай ма, жоқ па, әлде оған кедергі бола ма? Бұл жай ғана педагогикалық сұрақ емес, терең философиялық талқылау сұрағы. Оны шешу үшін «дәстүрлі тәрбие және моральдық агент деген ұғымдар нені білдіреді?», «дәстүр мен контекст арасындағы байланыс қандай?», «адамгершілік пен жалпыадамзаттық мораль арасындағы байланыс тәрбие арқылы қалай беріледі?» деген сұрақтарға жауап іздеу керек.

Әдіснама

Зерттеу - практикалық философия бағытында отандық ғылыми айналымда алғашқылардың бірі ретінде жүргізілді. Зерттеу нәтижелері отандық және шетелдік басылымдарда практикалық философияның этика, дизайн-ойлау, интегралды білім беру, балаларға арналған философия, моральдық философия, саяси этика бағыттарында ғылыми жариялымдар ретінде көрініс табуда. Практикалық философия - адамдардың философиялық әлеуетін зерттеуге және оларды үнемі өзгеріп отыратын әлемге дайындау үшін қолдануға бағытталған. Зерттеудің әдістемелік базасы таңдалған әдебиеттерге жүйелі шолу мен тақырыптық талдауды қамтиды. Шолу процесі зерттеу нысанына қатысты теориялық зерттелімдерді іздеуді, тиісті мәтіндерді анықтауды, маңызды тұжырымдарды талдауды басшылыққа ала отырып олардың практикалық салдарларын көрсету үшін сыни тұрғыдан бағаланды. Моралдық философия бағытын зерттеу нәтижелері үш деңгейлі әдіснамалық негіздерге сүйене отырып алынды:

Біріншісі, философиялық-теориялық деңгей. Аристотель, Кант пен Колбергтің моральдық теориялары зерттеу негізі ретінде қабылданады: практикалық даналық - жалпы принципті нақты жағдайға қолдана білу қабілеті және заманауи моральдық агент құрылымын бағалаудың өлшем-критерийі болады. А.Макинтайрдың контексттен үзілген моральға қатысты сыны мен Джон Доридің ситуациялық тезисі теориялық кеңістікті шектейді: мінез тұрақты болмайды, бірақ ол мүлде жоқ та емес - бұл зерттеудің негізгі гипотетикалық алаңы;

Екіншісі, салыстырмалы-аналитикалық деңгей. Негізгі зерттеу процедурасы: О.С. Карри, Д.О. Маллинс және Х. Уайтхаустың жеті жалпыадамзаттық моральдық ережесін Қ.Б. Жарықбаев, С. Қалиев, Қ.Ж. Қожахметова және Ш.Т. Таубаеваның еңбектерінде бекітілген қазақи тәрбие нормаларымен жүйелі салыстыру. Салыстыру екі бағытта жүргізіледі: қалыптасқан нормалар мен жалпыадамзаттық ережелермен сәйкестендірілген «мазмұндық үйлесімділік» және қауымдық, ортақтық шекарасынан тыс жерде тиімділігін жоғалтатын «контексттік тәуелділік»;

Үшіншісі, парадокс-аналитикалық деңгей. Бір деңгейде қарастырылған бірнеше деңгейлі ұғымды өз жігімен деңгейлеп ажырату арқылы зерттеудің орталық сұрағын логикалық парадокс ретінде талдау және тұжырымдау. Парадоксты шешу бағыты: «не істеу керек» нұсқауынан «неліктен» сұрағын негіздеуге ауыстыру. Сонымен, зерттеудің әдіснамалық негізін концептуалдық талдау, салыстырмалы философия және ойша эксперимент әдістері құрайды.

Дәстүрлі тәрбие vs моральдық агент

Аталған тақырыпша зерттеудің орталық шиеленісін ашық тұжырымдайды. Философиялық зерттеу дәстүрінде мұндай қарсы қою риторикалық тәсіл емес, әдіснамалық ұстаным, яғни бұл екі ұғым бірін-бірі жоққа шығармайды, керісінше, бірін-бірі анықтайды. XX ғасырдың танымал моральтанушы ғалымы А. Макинтайр «After virtue: a study in moral theory» [2] (Ізгіліктен кейін: мораль теориясын зерттеу) еңбегінде дәстүр мен жаңғырту арасындағы шиеленісті дәл осы қарсы қою арқылы ашқан болатын, онда дәстүр жеңіліп қалмайды, бірақ сынақтан өтеді. Осы зерттеуде де Т2 нормалары жоққа шығарылмайды, олар «заманауи моральдық агент» қалыптастыру өлшемі арқылы сынақтан өткізіледі. Тақырыпша мазмұнның бағытын Т2-ның контексттен тәуелсіз, өз бетінше моральдық шешім қабылдай алатын моральдық агентті қалыптастыра алу қабілеттілігі анықтайды.

«Дәстүрлі тәрбие» ұғымының мәдени-метафизикалық бірлігін, онтологиялық тұтастығы мен танымдық трансценденттілігін құрастырушы автор – Халық. «Моральдық агент» ұғымының авторы – эвдемонияға [3] ұмтылатын, категориялық императивке [4] бағынатын, пайданы максималдайтын, өз ресурстарын рационалды есептей алатын [5], өз таңдауына толық жауап беретін [6], іс-әрекетті салдарына қарай бағалайтын, мақсатқа жету үшін оңтайлы іс-әрекет таңдайтын, реактивті көзқарасқа [7] ие этикалық тұлға. Аталған екі ұғымның өмірмәнділігі дұрыс, әрі орныққан, бірақ XXI ғасырдағы цифрлық революция екеуінің аралық шекарасын онтологиялық ұғым ретінде емес функционалды деңгей ретінде қайта тұжырымдауға мәжбүрлейді, нәтижесінде тәрбие формасының нормативтік кеңістігін нақтылау мүмкіндігі туады.

Кіріспеде шешім стратегиясы ретінде ұсынылған үш тәрбие формасының минималды анықтамасы аксиомалық базаны қайта талқылау арқылы парадокстан шығудың формальды жолы бола алады. Т1 - тәрбие формаларының инварианты

ретінде мазмұндық норматив емес, процедуралық принцип: зорлық-зомбылықты болдырмау, өзара мойындау, жауапкершілік. Т1 трансценденттеле келе өз мазмұнын Т2-ден шығарады, алайда ол Т3 үшін қарсы шешім болуы мүмкін. Тарқату үшін «адал болу» моральдық қасиетін алайық: Т1 – өтірік айтпау, шындықтан қашпау т.б. сақтау арқылы «Т1 норма» қалыптастыру үшін «адал болуды» негіздейді; Т2 – тегінің, ауылының, руының ар-намысын таптамау үшін «адал болуды» құптайды; Т3 – адалдықты Т1-Т2 арналарынан алып бойына сіңіреді және өмірлік принцип ретінде ұстанып мемлекеттік мүддеге опасыздық жасауға бейім, лауазымдық өкілеттілігін асыра пайдаланатын, көлеңкелі экономиканы қолдайтын ортаға түседі. Осы жерде қазақстандық қоғамдағы практикалық тәрбие жұмысында жиі кездесетін моральдық парадокс туындайды: оның сіңірген адалдық принципі, еліме адал қызмет етемін деген гуманистік мотивациясы оны қолдамайды, кедергі болады, тіпті өзіне қарсы жұмыс істейді.

Туындаған моральдық парадокске еліміздің оңтүстік өңір тұрғындарынан тұратын 570 респондент қатысқан дәстүрлі құндылықтарды зерттеу бағытындағы сауалнама нәтижесі жанама көрсеткіш бола алады. Зерттеушілер сауалнама нәтижесі арқылы оңтүстік өңірлерде қазақы болмыстың сақталғандығын растайды және дәстүрлі құндылықтың адам өміріндегі маңыздылығын айқындайды. Сондықтан эмпирикалық деректер оңтүстік өңірлер тұрғындарының аксиологиялық бағдарында жаһандық либералды-индивидуалистік құндылықтарға қарағанда, дәстүрлі әлеуметтік нормалар мен ұжымдық консерватизмнің әлдеқайда жоғары бағаланатынын көрсетті [8] деп тұжырымдайды.

Парадоксты шешу бағытын талдау сценарийлеріне көшпес бұрын агенттің моральдық қасиеттері табиғи берілмейді, олар тәрбие, тәжірибе және дәстүр арқылы қалыптасады деген тұжырымды теориялық тұрғыда негіздеу қажет.

Аристотель «Никомах этикасында» моральдық қасиеттер тәжірибе мен тәрбие арқылы сіңеді және адам жақсы істі қайталап жасай бергенде ғана жақсы болады [3, II.1, 1103a–b] деп тұжырымдайды. Аристотельдің «фронезис» - іс жүзіндегі даналығында «адам тек жалпы нормаларды білуімен ғана шектелмейді, ол нақты жағдайды дұрыс түсіне алады және ережені ұтымды пайдалана алады» [3, VI.8, 1142a] деп негізделген. Демек, тәрбие - компас, ал агент жолды өзі тануы және табуы тиіс. И.Кант бойынша: моральдық агент - ақыл-ой иесі, практикалық парызды түсінуге қабілетті тұлға. Тек ақылды жан ғана моральдық заңды өзіне береді. «Адам - мақсат, ол ешқашан құрал болмау керек» [4]. Кант философиясымен шабыттанған Л.Колберг моральдық даму теорияларын, оның ішінде моральдық таным мен моральдық мотивацияны қарастырды. «Мораль - туа біткен немесе тікелей сіңімді норма емес, бұл танымдық даму кезеңдері арқылы құрылатын психикалық құрылым. Адам адамгершілікті үйренбейді, оны өзі құрастырады, өйткені ол әр жаңа кезеңнің алдыңғысынан туындайтын әділеттіліктің күрделірек концепциясы [9]. «Егер бір адам өзінің жеке басын анықтайтын моральдық міндеттемелерді қалыптастырса, онда ол өзінің «моральдық сәйкестілігіне» немесе белгілі бір «моральдық міндеттемелері» бар

адам ретінде өзін-өзі көрсетуге итермелейді» деген идея [10]. Бір ұжымның әділ принциптерге сәйкес жұмыс істеуі туралы ұжымдық міндеттемесі сол ұжым мазмұнының айқын аспектісі болады және ол ұжымға тек сол міндеттемеге сай адамдар ғана мүше бола алады, ол ұжымдастардың әділдік принциптерін өз принциптері ретінде анықтауына тікелей ықпал етеді. Бұл адамгершілік тәрбиесі мен мінез-құлық тәрбиесі арасындағы алшақтықты қысқартады. Дж.Дьюи адамгершілікті тәрбие ортасымен, яғни мектеппен диалогта қарастырады: «Мектептің мақсаты - тәжірибелік ойлауы бар қоғаммен бірлесе алатын адам тәрбиелеу» [11] Демек тәрбие тек ережелер жиынтығы емес, ол тәрбиелік ортамен болуы тиіс тұрақты өзара байланыс процесі. А.Макинтайр осы мәселені одан да тереңірек ашты. Ол «әрбір моральдық философия белгілі бір социологияны болжайды», «мораль дәстүрден бөлек өмір сүре алмайды!» деген орталық тезис ұсынылады: [2, 23 p.] Т2 арқылы сіңген мораль өз мағынасын тек сол дәстүр аясында ғана толық сақтайды. Жаңа ортада оның негіздемесі жоғалады тек «ереже» ғана қалады, бірақ оның «неге» деген сұраққа жауабы жоқ. Дж.Дорис ситуационизм теориясын ұсына отырып, адам мінезі ситуацияға байланысты өзгеретінін дәлелдейді: «Адамдар тұрақты моральдық қасиеттерге ие деген болжам эмпирикалық тұрғыдан дәлелденбеген» [12, 22 p.]. Бұл тәрбие арқылы берілген «жақсы болу» нормасы жаңа контексте іске аспай қалуы мүмкін дегенді ашық түрде білдіреді. М.Нуссбаум мүмкіндіктер тәсілі арқылы тәрбиені ережелер жиынтығы ретінде емес, адамның ішкі мүмкіндіктерін ашу процесі ретінде қарастырады [13]. Осы тұрғыдан алғанда, тәрбиенің контекстке бейімделе алуы оның сапасының өлшемі.

Жоғарыдағы теорияларды негіздей отырып «Белгілі бір мәдени және дәстүрлі ортада қалыптасқан моральдық нормалар осы ортадан түбегейлі ерекшеленетін жағдайларда өз өміршеңдігін сақтай ала ма?» деген зерттеу сұрағына айналған моральдық парадокстың шешімдік талқылауына ойша эксперимент құрылып нәтижесі үш сценарий арқылы ұсынылады. Бірақ бұл барлық жағдайда да идеалды нұсқа болмауы мүмкін.

Бірінші сценарий - норма сынады. Тегін танып, рулық, ауылдық ортада Т2 алып жаһандық ортаға келген адамның өмірлік принципіндегі «үлкенді сыйла», «өтірік айтпа», «адал бол» нормасы корпоративтік ортада лауазымы кіші бастықпен келіспеуге, шындыққа жанаспайтын жарнама жасауға немесе сыни пікір айтуға кедергі болады. Бұл жағдаятты Макинтайрша айсақ: мораль - «жетім», ереже бар, бірақ оның негіздемесі жоқ. Парадокс-аналитикалық әдіс бойынша бір деңгейде қарастырылған бірнеше деңгейлі ұғымды өз жігімен деңгейлеп ажырату керек. Осы екі қажеттілікті қанағаттандыру үшін парадокс шешімдерін ұсынуға болады. «Адал болу» ұғымын «бәріне ашық болу», «ешқашан кері нәтиже бермейтін ештеңе жасамау», «әрқашан бар шындықты айту» деп бірнеше деңгейге ажыратайық. Бұдан «адалдық - өтірікпен өмір сүру емес», «адалдық - принциптерге опасыздық жасамау», «адалдық - бұл өз мүддесін қорғаудан бас тарту емес» деген тұжырымдар шығады. Ол егер сіз түскен жаһандық орта сіздің сенімділігіңізді, ашықтығыңызды немесе ар-ұжданыңызды пайдаланып жатса,

онда «адал болу» моралін «адалдық шекараларын» құру тактикасына ауыстыру керек. «Адалдық шекарасы» тактикасы нені неліктен істеуім керек деген сұраққа жауап береді. Мысалы, адал емес ортада «бәрін айту шарт емес», «барлығына сену парыз емес», «жоспарды немесе әрекетті толық ашу міндетті емес» деген принциптерге сүйеніп, кіммен қалай қатынас құру дайындығы орын алады. «Шындықты айту» және «барлық ақпаратты тарату» бір әрекет емес екенін түсіну кезеңі басталады.

Екінші сценарий - норма бейімделді. Аристотельдің фронезис тұжырымдамасы бойынша моральдық агент жалпы нормаларды жаңа жағдайға икемдей біледі. Мысалы, «жақсылыққа жауап қайтар» принципі рулық шеңбер мен жаһандық кәсіби ортада да жұмыс істей алады, себебі ол нақты бір контекстке емес, адамдар арасындағы жалпы өзара іс-қимылға негізделген. Аристотельді Дьюи құптайды: тәрбие арқылы дамыған тәжірибелік ойлау жаңа жағдайда тез бейімделуге мүмкіндік береді. Бірінші сценарийді толық әрі тұрақты орындау екінші сценарийдің негізіне айналады, бірақ «деңгейлік ажырату» тәсілі тоқтамайды. Әділетсіз ортаға шексіз мейірімділік беру - өзіңе жасаған әділетсіздікке айналады. Басқаларға зиян тигізбеу мен өзіңе де зиян келтірмеу жолдарын ажырату қажет. Өзіңізді қорғау эгоизм емес.

Үшінші сценарий - норма қазыққа айналады. М.Нуссбаум бойынша «кейде дәстүрлі тәрбие контексттен тыс та жұмыс істейді, ол адамның ішкі мүмкіндігіне айналып оны жаман ортада ұстап тұрады» [14, p.33]. Тәрбие арқылы қалыптасып адамның ішкі мүмкіндігіне айналған «адалдық нормалары» кей жағдайда этикалық қару, кейде этикалық қалқан ретінде коррупцияға, манипуляцияға немесе топтық қысымға қарсы тұруға серпін береді. Бұл адалдық адресатын қайта анықтау қажеттілігін туғызады. Көп жағдайда адам алдымен адалдықты өзіне емес өзгелерге бағыттайды: басқа адамдарға адал болу үшін алдымен өз ар-ұжданына, өз міндеттеріне адал болу.

Үш сценарийдің талдамалық қорытындысы: Т2-ден шыққан нормалардың контекстке тұрақтылығы олардың бастапқы негіздемесіне байланысты. Нормалар нақты бір ортаның рәсіміне байланған болса, онда ол орта жоғалғанда норма да жоғалады. Нормалар Т1-ге, яғни өзара сыйластыққа, адалдыққа, батылдыққа негізделген болса, онда олар жаңа ортада да өз өміршеңдігін сақтайды. Практикалық формулада егер алғашқы екі сценарий бұзылса, онда тепе-теңдік жоғалады. Адал емес ортадағы ең тұрақты позиция: «мен өтірік айтпаймын, бірақ бәрін айтпаймын», «мен опасыздық жасамаймын, бірақ өзімді құрбан етпеймін», «мен әділетсіздік жасамаймын, бірақ әділетсіздікке бой алдырмаймын». Мұнда моральдық парадокс адалдықтан бас тарту арқылы емес, адалдықты даналықпен толықтыру арқылы шешіледі. Ғылыми тұрғыдан Л.Кольбергтің алты сатылық тезисіне жүгінсек: ең жетілген мораль қоғамнан, мәдениеттен, заңнан тыс тұрады. Адам алтыншы сатыда заңға қайшы келсе де, әділеттілік принципін таңдайды.

Әлемдік кросс-мәдени зерттеу vs қазақ халықтық педагогикасы

2019 жылы Оксфорд университетінің О.С.Карри, Д.О.Маллинс және Х.Уайтхаус сынды ғалымдары жүргізген кең ауқымды кросс-мәдени зерттеуі [15] 60 мәдениеттің 600-ден астам дерегін талдай отырып 7 әмбебап моральдық ережені бекітті. Бекітілген қарапайым жалпыадамзаттық жеті ереже қазақтың дәстүрлі тәрбиесінен еш алыс емес және кросс-мәдени зерттеу қорытындысының саны қазақтың киелі 7 санына сәйкес келеді. Ережелерді қазақ педагогикасындағы ғылыми негізделген тұжырымдармен салыстыру Т1 және Т2 тәрбие формасының мазмұндық үйлесімділігін анықтаса, ережелер жиынтығы мен оның ситуациялық синтезінен құралған конвенциялық-контексттік мәртебе заманауи моральдық агентке негіз бола алады.

1-кесте. Салыстырмалы талдау

№	Жеті моральдық ереже	Қазақ тәрбиесіндегі балама	Конвенциялық-контексттік мәртебе
1	Туыстарыңа көмектес!	Жеті ата, рулық жіктеме, туған жерге адалдық – ***ұлттық генеология***	Контекстке тәуелді: тек, ру, туған ел жоқ жерде адам әлсірейді - ***тұрақсыз***
2	Тобыңа адал бол!	У ішсең руыңмен іш, Бөріктінің намысы бір – ***ұжымдық бірлік***	Жаһандық ортада «топтың» шекарасы бұлыңғырлайды - ***тұрақсыз***
3	Жақсылыққа жауап қайтар!	Қарымта, ерулік, құдалық, сыбаға, сарқыт, сүйінші – ***қауымдық татулық***	Дьюидің өзара іс-қимыл принципіне сәйкес – ***тұрақты***
4	Батыл бол!	Дат, бетке айту, жалғанға төзбеу, жыраулық, шешендік, батырлық – ***рух еркіндігі***	Аристотельдік «андрейя», Фуконың «парресея» ұғымдарының мәнділігі – ***тұрақты***
5	Үлкенге құрмет!	Үлкеннен бата сұрау, ақсақалды сыйлау - ***геронтократия***	Горизонталь қарым-қатынас дәуірінде шиеленіс туады – ***тұрақсыз***
6	Ресурсты әділ бөл!	Ата кәсіп, ас беру, садақа тарату, мұрагерлік, енші, әмеңгерлік – ***қауымдық үлес***	Нуссбаумша мықтап орныққан ішкі мүмкіндіктері арқылы сақталады – ***тұрақты***
7	Меншікті сыйла!	Обал, сауап, хақы, көз сұғы, дүние жалған, қанағат – ***рухани биіктік***	Кант категориялық императивімен үйлеседі – ***тұрақты***

Кестеден байқалатын жалпы заңдылық: екшеленген әлемдік әмбебап ережелер кооперативтік мінез-құлықтан эволюциялық жолмен қалыптасқан, соған сәйкес Т2 ережелері Т1 нормалармен мазмұндық үйлесімділік танытады. Алайда олардың жартысынан астамы рулық-қауымдық контекстке тамырлас болғандықтан, сол контекст өзгергенде жұмыс істеу тиімділігі де төмендейді, тұрақсыздыққа ие болады. «Жеті атасын білу» дәстүрі туыстар арасында адалдықты орталықтандырса, «У ішсең руыңмен іш!» принципі топтық

қызметті моральдың өзегіне айналдырады. Үлкенді сыйлау геронтократиялық мораль жүйесін бекітсе, «Ата кәсіп», «ас беру» мен «мүрагерлік» дәстүрлері ресурстарды бөлісуді рәсімдейді. Өзгенің дүниесіне қол сұқпау нормасы меншікке сыйластықты, легетимділікті бекітеді. Алайда бұл параллельдердің өзінде де маңызды ерекшелік жатыр: Т2-дегі ережелер Т1-ге емес, Т2-нің контекстіне байланған. «Туыстарыңа көмектес» нормасы ру шеңберінде жұмыс істесе, «Тобыңа адал бол!», «Үлкенді сыйлау» принциптері нақты қауымға, ауылға, текке, руға бағытталған. Бұл нормалар рулық қоғамда өте тиімді жұмыс істеген, бірақ жаһандық, қалалық, цифрлық ортада топтың, жас аралық дистанциясы және туысқандықтың шекарасы күрт өзгереді.

Философиялық педагогика тұрғысынан Т1 - онтологиялық, гносеологиялық және аксиологиялық категорияларды, ал Т2 - отбасы, қоғам және табиғатпен үйлесімділікті Т3-ке беріп, оның қалыпты әрі дұрыс өмір сүруіне ұтымды құрал ретінде пайдалануы тиіс мақсатты процесс. Т1 мен Т2-нің Т3-ке қызмет етуінің дұрыстығын әлемдік теориялар құптайды: Г.Г.Гадамер: «Дәстүр - тарихи сананың тірегі, ал дәстүрлі тәрбие - «горизонттардың тоғысуы»» [16] деген дөп тұжырым берсе, Э.Дюркгейм: «Тәрбие - қоғамның жеке адамға өз бейнесін таңуы, мұнда ұжымдық сана басымдыққа ие» [17] деп Т3 ке ескерту жасағандай болады. Әл-Фараби: «Тәрбие - адамды «қайырымды қала» азаматына айналдыру, ол ақыл мен ізгіліктің үйлесімі» [18] деп этикалық-теориялық ойды шегелейді. Отандық академиялық педагогиканың негізін қалаушылардың бірі Қ.Б. Жарықбаев: «Қазақ дүниетанымында адам үш бастаудың - Тәңір, табиғат және ата-баба дәстүрінің жемісі ретінде қаралады, бұл «ата жолы - алтын жол» деген онтологиялық ұстанымда көрініс табады» [19] деген ғылыми тұжырым жасаған. Келесі отандық педагог-ғалым Ш.Т.Таубаева: «Қазақ ұлттық тәрбиесі өзінің іштей логикасын сақтаса да, заман талаптарына сәйкес жаңғыруды қажет етеді» [20] деп нақты ұсыныс берсе, Нишанбаева С.З. өз зерттеуінде студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру мәселесі жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда айтарлықтай күрделенетінін дәлелдеді [21]. Осы зерттеудің практикалық маңызы: тәрбиедегі нормалардың мәнін анықтауда «неге» емес, «не істеу керек» деген ыңғайдың маңыздылық негіздемесі. Негіздемесіз ереже контекст өзгергенде пайдасыз немесе зиянды болуы мүмкін. Болашақ зерттеу бағыттары ретінде мыналарды атауға болады: қазақ этнопедагогикасының нормаларын эмпирикалық тұрғыдан тексеру, жаһандану жағдайындағы мораль тұрақтылығын лонгитюдті зерттеулер арқылы бақылау, сондай-ақ цифрлық ортадағы моральдық агенттің қалыптасу ерекшеліктерін зерделеу.

Қорытынды

«Адалдық» - этика тарихында ең көп зерттелген моральдық қасиеттердің бірі. Оның қолданылу аясы, мәртебесі мен қызметі отбасы, ру, ұлт, мемлекет деңгейіне қарай өзгеріп отырады. Адам бойында Т1 мен Т2 арқылы сіңірілген адалдық

қасиеті әрдайым оны қорғай бермейді, керісінше белгілі бір институционалдық жағдайларда оны осалдандыруы мүмкін. Бастысы адамның осындай моральдық парадоксалды жағдаятқа дайын болып өзін этикалық тұлға ретінде сақтай алуы. Зерттеу нәтижесінің өзектілігі - моральдық парадоксты теориялық негіздерін философия, этика, моральдық психология, халықтық педагогика тұрғысынан жүйелеуге тырысу.

Зерттеудің Т1 мен Т2 жинақтық көрсеткішінің Т3-тің дисфункцияға ұшырауына ойша эксперимент жасау арқылы оның болу мүмкіндігі жоғары қайшылықтан зардабсыз шығу үшін практикалық-философиялық ұсыным беру мақсаты орындалды деуге негіз бар. Ойша эксперимент Т3-тің ізгілікті қасиетінің жүйелік деңгейде функционалдық кемшілікке айналуы этикалық категориялардың институционалдық қызметін қайта қарауға, заманауи моральдық агент құруға серпін берді. Талдау ізгілік этикасына, деонтологиялық тұжырымдамаларға, моральдық сәйкестік және моральдық даму теорияларына сүйенді.

Жүргізілген философиялық талдау – Т2 мен заманауи моральдық агент арасындағы қатынас бір мағыналы емес екенін көрсетті. Ол тәрбие берген нормалардың табиғатына, олардың жалпыадамзаттық немесе контексттік екенін дәлелдеуге тырысты.

Қазақ дәстүрлі тәрбиесін Оксфорд зерттеуінің жеті әмбебап ережесімен салыстыру мынаны анықтады: мазмұндық үйлесімділік жоғары, бірақ нормалардың бір бөлігі рулық-қауымдық контекске тамырлас. Бұл нормалар заманауи жаһандық, қалалық, цифрлық ортада өз тиімділігін жоғалтуы мүмкін.

Макинтайр тезисі осы тұжырымды философиялық тұрғыдан бекітеді: мораль дәстүрден ажыраған да «жетімге» айналады. Аристотельдің фронезис ұғымы бойынша бұл мәселені шешу жолы - тәрбиеде нормаларды ғана емес, оларды жаңа жағдайда оқи білуді де дамыту.

Әдебиеттер тізімі

1 Койшигулова Л., Губашева А.С. Қазақ халқының дәстүрлі тәрбие жүйесінің ерекшеліктері // Х.Досмұхамедов ат. Атырау университетінің Хабаршысы. – 2019. - №2. – Т.53. - 72-79 бб.

2 Макинтайр А. После добродетели: исследования теории морали / пер. с англ. В.В. Целищева. - Москва: Академический проект, 2000. - 384 с.

3 Аристотель. Никомахова этика / пер. с древнегреч. Н. В. Брагинской. - Москва: Эксмо-Пресс, 1997. - 1064 с. (Философы Греции).

4 Кант И. Метафизика нравов / пер. с нем. С.Я. Шейнман-Топштейн // Кант И. Сочинения: в 6 т. - Москва: Мысль, 1965. - Т. 4, ч. 2. - С. 107–438.

5 Милль Дж.С. Основы политической экономии / пер. с англ. В.Б. Боброва. - Москва: Прогресс, 1980. - Т. 1. - 496 с.

6 Сартр Ж.П. Экзистенциализм - это гуманизм / пер. с фр. М. Грецкого // Сумерки богов. - Москва: Политиздат, 1989. - С. 319–344.

7 Стросон П.Ф. Свобода и обида / пер. с англ. // Свобода воли: иллюзия или возможность / сост. Д.Б. Волков. - Москва: УРСС, 2011. - С. 139–166.

8 Әбікенов Ж., Сыздықова М., Базарбай Ж. Қазіргі қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардың әлеуметтік динамикасы // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 13-28. https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).702

9 Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol.1., The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. - San Francisco : Harper & Row, 1981. - 441 p.

10 Lapsley, D., Stey, P.C. The moral self as the aim of education // Handbook of Moral and Character Education / ed. by L. Nucci, D. Narvaez, T. Krettenauer. - 2nd ed. - New York : Routledge/Taylor & Francis, 2014. - P. 84–100.

11 Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. - New York: Macmillan, 1916. - 434 p.

12 Doris J.M. Lack of Character: Personality and Moral Behavior. - Cambridge: Cambridge University Press, 2002. - 261 p.

13 Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. - Cambridge: Harvard University Press, 2011. - 237 p.

14 Nussbaum M. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. - Princeton: Princeton University Press, 2010. - 158 p.

15 Curry O.S., Mullins D.A., Whitehouse H. Is it good to cooperate? Testing the Theory of Morality-as-Cooperation in 60 Societies // Current Anthropology. - 2019. - Vol. 60, No. 1. - P. 47-69.

16 Гадамер Х.Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / пер. с нем. Б.Н. Бессонова. - Москва: Прогресс, 1988. - 704 с.

17 Дюркгейм Э. Воспитание, его природа и роль / пер. с фр. // Дюркгейм Э. Социология образования. - Москва: ИНТОР, 1996. - С. 41–68.

18 Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города / пер. с араб. А.В. Сагадеева // Аль-Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата: Наука, 1972. - С. 165–306.

19 Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. - Алматы : Қазақстан, 1996. - 160 б.

20 Таубаева Ш.Т. Педагогика: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2020.

21 Нишанбаева С.З. Студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері: пед. ғыл. докторы дис. - Алматы: КазНПУ, 2019.

Transliteration

1 Kojshigulova L., Gubasheva A.S. Qazaq halqynyң dästürli tärbïe jüjesïnïң erekshelïkterï [Features of the traditional upbringing system of the Kazakh people] // H.Dosmuhamedov at. Atyrau universïtetïnïң Habarshysy. – 2019. – № 2. – T. 53. – B. 72–79. (in Kaz.)

2 Makintajr A. Posle dobrodeteli: issledovanija teorii morali [After virtue: studies in moral theory] / per. s angl. V.V. Celishheva. – Moskva: Akademicheskij proekt, 2000. – 384 s. (in Russ.)

3 Aristotel'. Nikomahova jetika [Nicomachean Ethics] / per. s drevnegrech. N.V. Braginskoj. – Moskva: Jeksmo-Press, 1997. – 1064 s. – (Filosofy Grecii). (in Russ.)

4 Kant I. Metafizika nravov [Metaphysics of Morals] / per. s nem. S.Ja. Shejnman-Topshtejn // Kant I. Sochinenija: v 6 t. – Moskva: Mysl', 1965. – T. 4, ch. 2. – S. 107–438. (in Russ.)

5 Mill' Dzh.S. Osnovy politicheskoj jekonomii [Principles of Political Economy] / per. s angl. V.B. Bobrova. – Moskva: Progress, 1980. – T. 1. – 496 s. (in Russ.)

6 Sartr Zh.P. Jekzistencializm — jeto gumanizm [Existentialism is a Humanism] / per. s fr. M. Greckogo // Sumerki bogov. – Moskva: Politizdat, 1989. – S. 319–344. (in Russ.)

7 Stroson P.F. Svoboda i obida [Freedom and Resentment] / per. s angl. // Svoboda voli: illjuzija ili vozmozhnost' / sost. D.B. Volkov. – Moskva: URSS, 2011. – S. 139–166. (in Russ.)

8 Äbïkenov Zh., Syzdyqova M., Bazarbaj Zh. Qazïrgï qoğamdağy dästürli qundylyqtardyñ äleumettïk dïnamïkasy [Social dynamics of traditional values in modern society] // Adam älemï. – 2026. – T. 28. – № 1 (107). – B. 13–28. https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).702 (in Kaz.)

9 Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol. 1. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – 441 p. (in Eng.)

10 Lapsley D., Stey P.C. The moral self as the aim of education // Handbook of Moral and Character Education / ed. by L. Nucci, D. Narvaez, T. Krettenauer. – 2nd ed. – New York: Routledge/Taylor & Francis, 2014. – P. 84–100. (in Eng.)

11 Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: Macmillan, 1916. – 434 p. (in Eng.)

12 Doris J.M. Lack of Character: Personality and Moral Behavior. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 261 p. (in Eng.)

13 Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. – Cambridge: Harvard University Press, 2011. – 237 p. (in Eng.)

14 Nussbaum M. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. – Princeton: Princeton University Press, 2010. – 158 p. (in Eng.)

15 Curry O.S., Mullins D.A., Whitehouse H. Is it good to cooperate? Testing the Theory of Morality-as-Cooperation in 60 Societies // Current Anthropology. – 2019. – Vol. 60. – № 1. – P. 47–69. (in Eng.)

16 Gadamer H.G. Istina i metod: Osnovy filosofskoj germenevtiki [Truth and Method: Fundamentals of Philosophical Hermeneutics] / per. s nem. B.N. Bessonova. – Moskva: Progress, 1988. – 704 s. (in Russ.)

17 Djurkgejm Je. Vospitanie, ego priroda i rol' [Education, its nature and role] / per. s fr. // Djurkgejm Je. Sociologija obrazovanija. – Moskva: INTOR, 1996. – S. 41–68. (in Russ.)

18 Al'-Farabi. Traktat o vzgljadah zhitelej dobrodetelnogo goroda [Treatise on the Views of the Inhabitants of the Virtuous City] / per. s arab. A.V. Sagadeeva // Al'-Farabi. Filosofskie traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – S. 165–306. (in Russ.)

19 Zharyqbaev Q.B. Qazaq psïhologïjasynyñ tarïhy [History of Kazakh psychology]. – Almaty: Qazaqstan, 1996. – 160 b. (in Kaz.)

20 Taubaeva Sh.T. Pedagogïka: oqu quraly [Pedagogy: textbook]. – Almaty: Qazaq unïversïtetï, 2020. (in Kaz.)

21 Nïshanbaeva S.Z. Studentterdïñ otbasy-adamgershïlïk qundylyqtaryn qalyptastyrudyñ teorïjalyq-ädïsnamalyq negïzderï [Theoretical and methodological foundations of forming family-moral values of students]: ped. gyl. doktory dïs. – Almaty: KazNPU, 2019. (in Kaz.)

Г.Б. Нұрадин, Н.Ж. Кудайбергенова

Парадокс морали: традиционное воспитание и современный моральный агент

Аннотация. В исследовании рассматривается эффективность нравственных норм в традиционном казахском воспитании в формировании «современного морального агента». Авторская позиция - обсуждение поисковых действий, направленных на решение парадокса, выполнение сложных прагматико-познавательных задач путем уточнения содержания и направлений структуры морального агента. Основной исследовательский

вопрос: могут ли моральные нормы, установленные в определенной культурной и традиционной среде, сохранять свою жизнеспособность в ситуациях, принципиально отличных от этой среды? В поисках ответа на этот вопрос используются концепция «фронезиса» Аристотеля, «категорический императив» Канта и теории нравственного развития Л.Кольберга, вдохновленные идеями Канта. Основная научная позиция исследования - «критика сломленной морали» А. Макинтайра и «ситуационый тезис» Дж.Дориса против моральной стабильности. Философское ядро исследования составляют «семь универсальных моральных принципов», предложенные оксфордскими учеными О.С.Карри, Д.О.Маллинзом и Х.Уайтхаусом. Эти принципы измеряются методом «сравнительного анализа» с национальными нормами воспитания, закрепленными в работах К.Б. Жарыкбаева, С.Калиева, К.Ж.Кожахметовой и Ш.Т.Таубаевой, заложивших академическую основу казахской педагогики. Результаты анализа показали, что нормы традиционного казахского воспитания находятся в значимой гармонии с общечеловеческими правилами. Однако, поскольку часть этих норм глубоко укоренилась в контексте сообщества, эффективность их работы снижается в случае изменения указанного контекста: очевидна слабость духовного иммунитета, отсутствие моральной подготовки и неспособность адаптироваться к ситуации. Научная особенность исследования состоит в том, что в рамках философской педагогики доказывается: обоснование ответа на вопрос «почему» важнее предписания «что делать», тем самым предлагая теоретическую основу для модернизации национальной модели воспитания. В исследовании также рассматривается этический, философский и психологический статус категории честности.

Ключевые слова: парадокс морали, моральный агент, традиционное воспитание, традиционная мораль, народная педагогика, казахская этнопедагогика, этическая личность.

G. Nuradin, N. Kudaibergenova

The moral paradox: traditional upbringing and the modern moral agent

Abstract. This study examines the effectiveness of moral norms in traditional Kazakh upbringing in shaping the "contemporary moral agent." The authorial position involves discussing exploratory actions aimed at resolving a paradox, and fulfilling complex pragmatic-cognitive tasks by clarifying the content and structural directions of the contemporary moral agent. The central research question is formulated as follows: can moral norms formed within a particular cultural and traditional environment retain their viability in situations fundamentally different from that environment? To address this question, the study draws upon Aristotle's "concept of phronesis," Kant's "categorical imperative," and the conclusions of L.Kohlberg, who, inspired by Kantian ideas, adopted his philosophy as the foundational pillar of his moral theories. The primary scholarly positions of the study are A.MacIntyre's "critique of fragmented morality" and J.Doris's "situationist thesis" against moral stability. The philosophical core of the study consists of seven universal moral propositions put forward by Oxford scholars O.S.Curry, D.O.Mullins, and H.Whitehouse. These propositions are measured against national upbringing norms established in the works of K.B.Zharykbayev, S.Kaliyev, K.Zh.Kozakhmetova, and Sh.T.Taubayeva - scholars who constitute the academic foundation of Kazakh pedagogy - through the method of comparative analysis. The harmony with universal human principles. However, since a considerable portion of these norms are deeply rooted in a tribal-communal context, a shift in that context leads to a decline in their functional effectiveness: weakness of

spiritual immunity, moral unpreparedness, and an inability to adapt to new conditions become apparent. The scholarly distinctiveness of the study lies in the following: moral upbringing, as a practical discipline within philosophical pedagogy, defines educational norms through the question “why?”, without avoiding substantiation of the question “what is to be done?”, and provides a theoretical foundation for the modernisation of the national model of upbringing, demonstrating its necessity. In addition, the study addresses the ethical, philosophical, and psychological status of the category of honesty.

Keywords: moral paradox, moral agent, traditional upbringing, traditional morality, folk pedagogy, Kazakh ethnopedagogy, ethical personality.

Авторлардың үлесі. **Нұрадин Г.Б., Құдайбергенова Н.Ж.** зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, талдау жүргізуге, мақаланың мәтінін дайындауға және оны жариялауға, рәсімдеуге тең дәрежеде үлес қосты.

Келіп түсті 22.06.2026
Қабылданды 14.10.2026